

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

122:4 • 2002

Kortare recensioner

Birgit Sawyer, *The Viking-Age Rune-Stones: Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*, Oxford University Press, Oxford 2000. 269 s.

Det vikingatida Skandinavien, och speciellt då Sverige, sägs vanligen vara extremt fattigt på skriftligt källmaterial. Likväl föreligger det verkligen en betydelsefull kategori av texter som kommit till märkligen liten användning i historikers och arkeologers arbete med att rekonstruera det tidigmedeltida samhället, detta trots att stoffet egentligen alltid varit känt och uppmärksammat. Vi känner till mer än 3000 runstenar från Danmark, Norge och Sverige – Island saknar som bekant denna typ av epigrafiska dokument – av vilka den stora majoriteten hör hemma i det politiskt förhållandevis marginella svenska området. Redan den till synes egenartade geografiska spridningen tyder på att det kan löna sig att söka faktorer och drivkrafter för runstensresandet.

Detta är vad Birgit Sawyer gör i föreliggande text, som utgör kulmen på ett mångårigt forskningsarbete. Hon observerar att företrädare för runologin, som Sven B F Jansson, har använt runstensmaterialet på ett impressionistiskt sätt, ofta för att illustrera förekomsten av utlandsfärder, ehuru sådana endast nämns i några få procent av inskrifterna. Vad som istället måste göras är att studera runstensresarmönstret i ett större sammanhang. Stenarna ger inte utrymme för något pladder; det är frapperande att de är hållna i en lapidarisk, formelartad stil med få variationer och utvikningar. Varje uttryck i inskriptionerna är alltså noga övervägt och bör kunna säga något om runstensresarens intentioner.

Utifrån en studie av dessa formuleringar och stenarnas geografiska spridning bygger Sawyer upp en serie hypoteser om det vikingatida samhällsmönstret. Hon tillbakavisar eller modifierar en del tidigare teorier om varför stenarna restes och argumenterar istället för att nästan alla inskriptioner måste ses som reflekterande arvs- och egendomsfrågor. Detta betyder inte att arvsfrågor var det enda skälet till runstensresandet, vilket säkert haft mångahanda orsaker. Men genom att studera vilka anhängare till en avliden som nämns i en inskription, i vilken ordning de nämns och i vilka sammanhang kvinnor kommer till synes, träder specifika mönster fram genom vilka Sawyer kan stärka sin hypotes. I källhänseende förefaller hon stå på fast grund och undersökningen har bitvis en mycket kvantitativ prägel där spridnings- och formuleringsmönster fastställs med exakta procentsatser.

I två utförliga kapitel diskuteras arvsrättsliga mönster. Inte minst intressant är författarens försök att länka materialet till juridiska bestämmelser kända från lagtexter på germanskt område och att urskilja olika rättsliga principer i olika geografiska områden. I större delen av Skandinavien antyder runstenarna att man

använt sig av det så kallade graduella arvssystemet, känt från de flesta germanska lagarna. Det betyder att de närmaste släktingarna ärver först, t ex på bekostnad av direkta ättlingar som barnbarn. Mot det står parentelasystemet, där direkta ättlingar ärver före kollaterala släktingar; det dominerade i Uppsverige-Öland. Sawyer söker djärvt förklara skillnaderna med att det var viktigt för stormännen i Västsandinavien att hålla sitt arvegods intakt genom att lämna det till vuxna släktingar. På svenskt område, däremot, betydde kungamaktens svaghet att den lokala eliten använde sig av andra medel, som strategiska äktenskap, för att upprätthålla makt och status. Ehuru starkt hypotetiska förefaller hennes idéer i mitt tycke rimliga.

Även den starka koncentrationen av stenar till Svealand, särskilt Uppland, kan ses mot bakgrund av den svaga kungamakten därstädes på 1000-talet. Stenarna har nästan alltid kristna förtecken och tyder på att lokala familjer hade behov av att markera sin religionstillhörighet i en icke helt kristnad miljö, där missionärer fick söka beskydd hos kristna stormän. Sawyers kommer med andra ord till en helt annan slutsats än Henrik Janson i sin avhandling *Templum nobilissimum* (1998) där samma runstenar sägs implicera ett tidigt kristnat Uppland. Även i andra delar av Skandinavien tycks runstenstäta områden ligga utanför de regioner där kungadömena var förhållandevis starka.

Boken är intresseväckande och uppslagsrik och bör kunna tjäna som inspirationskälla för framtida försök att rekonstruera samhällsstrukturer och regional variation i det tidigmedeltida Skandinavien – förslag på vägar att gå vidare ges fö av författaren själv i ett avslutande kapitel. Värdet av arbetet förhöjs också av tio bihang med statistiska uppgifter och en katalog som inventerar det omfattande runstensmaterialet. Det bör dock framhållas att medan flera slutsatser verkar rimliga och välgrundade så vilar andra på tämligen lösa boliner. Till de sistnämnda får nog räknas författarens idé om att Gorm den gamles berömda minnessten över drottning Thyre i Jelling i själva verket skulle vara ett falsifikat förfärdigat av Harald Blåtand i ett försök att skriva om historien – Thyre skulle enligt denna tolkning i själva verket överlevt Gorm och äktat en annan lokal härskare, tvärt emot stenens påstående! Så lösa spekulationer kan knappast övervägas seriöst och drar ner helhetsintrycket av en annars i många stycken utmärkt forskarinsats.

Hans Hägerdal

John Kraft, *Hednagudar och hövdingadömen i det gamla Skandinavien*, Upplands-Bro Kulturhistoriska Forskningsinstitut, Upplands-Bro 1999. 235 s.

John Kraft, *Tidiga spår av Sveariket*, Upplands-Bro Kulturhistoriska Forskningsinstitut, Upplands-Bro 2001. 158 s.

Svensk forntidsforskning är som en vidsträckt labyrint. Det är lätt att förlora överblicken, gå fel och hamna i en återvändsgränd. John Kraft rör sig dock hemtam i labyrinten och har anmärkningsvärt lätt att komma vidare. Hans forskning började med just labyrinter, stora stensättningar, som här i Sverige brukar kallas för Trojeborgar. Han forskade mycket i ämnet och skrev flera uppsatser till årsböcker. När Statens Historiska Museer under 1995 anordnade en utställning om labyrinter, var arkeologen Kraft med som sakkunnig och skrev huvudparten av texterna. Intresset vidgades till fornnordisk kult över huvud taget och år 1999 sammanfattade han sina forskningar i boken *Hednagudar och hövdingadömen*, som huvudsakligen handlar om kultförbund. Han behandlar alltså de områden, som under hednatiden utgjorde ett slags socknar eller församlingar vad gäller hednisk gudsdyrkan.

Hans källor är dels arkeologiska lämningar som labyrinter och tingshögar, dels och framför allt ortnamnen. Hans främsta arbetsmetoder är "upprepningshypotesen" och "koncentrationshypotesen". Den förra innebär att författaren ger akt på alla ortnamn, som visar att hednisk gudsdyrkan har försiggått inom de olika områdena och att han särskilt ger akt på om de upprepar sig. Om samma grupp av ortnamn upprepar sig inom ett annat område, kan man dra slutsatsen att detta har utgjort ett eget kultförbund. Ortnamnen upprepar sig dock inte alltid, men om man finner en koncentration av intressanta ortnamn, kan man dra slutsatsen att detta är centrum i ett kultförbund. Detta är koncentrationshypotesen. Med hjälp av dessa arbetsmetoder kan författaren skissa Skandinaviens kultförbund eller åtminstone urskilja huvudområdena hos flertalet av dem. Gränserna mellan områdena är (och förblir kanske) i många fall osäkra, och i en del områden är antalet säkra ortnamn alltför litet för att man skulle kunna dra säkra slutsatser. I dessa fall dryftas olika tänkbara lösningar.

Flera forskare, som till exempel Elias Wessén och Jöran Sahlgren, har tidigare forskat i samma ämne. Kraft anknyter till sina föregångare och återger deras slutsatser, men han når längre än de och kan – oftast – dra betydligt säkrare slutsatser än de i och med att han behandlar hela Norden och alla ortnamn med anknytning till gudar och gudinnor. Gång på gång ser han samma mönster framträda inom olika områden, och dessa ofta upprepade mönster ger huvuddragen i hans framställning en styrka, som är sällsynt, när det gäller dessa tider och dylika ämnen.

Ämnet är svårt, men Kraft, som är tidningsman till yrket, skriver enkelt och lättfattligt på god svenska. Alla intresserade torde därför kunna följa med i fram-

ställningen. I verket dryftas dock många smärre tvistefrågor, som det är svårt att ge några säkra eller ens sannolika svar på. Framställningen skulle ha vunnit i klarhet och överskådlighet, om dessa avsnitt hade hamnat i en notapparat eller i en serie exkurser. Man har anledning att tro att detta verk kommer att bli flitigt anlitat, ty det har mycket att säga om alla delar av Syd- och Mellansverige. Användbarheten hade ökat om boken hade haft ett register. Utarbetandet av ett sådant hade visserligen krävt mycket arbete, men ett register hade varit av stort värde. Utan register kan man lätt missa viktiga uppgifter när man söker dem i efterhand.

Utredningen bör inte betraktas enbart som ett religionsvetenskapligt arbete, ty under hednatiden fanns det inte något särskilt prästerskap. Hövdingarna som styrde samhället hade hand om även hednisk gudsdyrkan. Kraft betraktar därför – uppenbarligen med all rätt – kultförbunden som ett slags hövdingadömen.

Denna insikt har lett honom till en annan stor och viktig arbetsuppgift, nämligen till att jämföra rönen om kultförbunden med vad man har fått fram om det förkristna och tidigmedeltida Sveriges administrativa indelning. Sina iakttagelser och slutsatser har han samlat och sammanfattat i boken *Tidiga spår av Sveariket*. Den har stort värde redan som sammanfattning av ett långvarigt och omfattande meningsutbyte med ett otal inlägg spridda i ett otal avhandlingar, årsböcker, tidskrifter och tidningar. Därutöver kommer många egna iakttagelser från Krafts sida. Hans rön angående kultförbunden gör att han bättre än andra kan bedöma många tvistefrågor och oklarheter rörande Sveriges administrativa indelning. Ibland går han så på djupet med den administrativa indelningen att kultförbunden snarast blir en bisak. De ämnen som behandlas är: Jordanes' redogörelse för de nordiska stammarna, storhögarna, kristnandet, tidiga städer och marknadsplatser, härads- och hundaresindelning, hundareskyrkor, husbyar och tunaorter, tingsplatser samt kyrkor och kultplatser.

Avsnittet om Jordanes är det minst givande. Hans uppgifter har behandlats mycket ingående och de är svårtolkade eftersom många stamnamn är förvanskade eller eljest okända. Kraft lyckas dock påvisa att många av de utpekade stamområdena överensstämmer med kultförbund. Hans ställningstaganden till sina föregångares tolkningar är väl genomtänkta, i och med att han utgår från förutsättningen att även de andra stammarnas områden bör ha varit av jämförbar storlek. Att döma av en del inlägg tycks ju åtskilliga forskare ha trott, att ett mindre byalag kunde utgöra en stam.

I fråga om storhögarna finner han tecken som talar för en riksbildning i mälardalskapen redan på folkvandringstiden eller dess förrinnan, men det skulle föra alldeles för långt att redogöra för hans sakska. Kraft skissar även ett program för datering av storhögarna. Säkrare dateringar av högarna skulle ge underlag för fler och säkrare slutsatser.

Med hjälp av egna och andras rön urskiljer han många spår efter tidig organisation och tidig administrativ indelning i Sverige, framför allt i mälardalskapen,

som har ovanligt gott om både fornminnen och ortnamn från den berörda tiden. Särskilt hans utredning om tuna-orterna är klagörande. Han påvisar att de – liksom husbyarna – av allt att döma har ingått i ett centralt uppgjort organisationsmönster.

Författarens slutord är ett inlägg i den brännande frågan om Svearikets uppkomst och är därför väl värda att anföra: ”Men den idag dominerande uppfattningen bland forskarna är att riket och kungamakten är sena företeelser. Enligt den rådande åsiktsvinden i forskarkretsar bör snarare rikets etablering och kungamaktens framväxt ses som ett resultat av främmande inflytelser i samband med kristnandet. Jag ställer mig mycket tvivlande till detta synsätt.”

Författarens ordalag är på detta ställe – liksom för övrigt genomgående – mycket hovsamma, men de sakskäl som han har framfört i sin bok är desto kraftfullare.

Forskningen kring labyrinter förde arkeologen Kraft vidare till forskning kring hednisk kult över huvud taget. Forskningen kring kultförbund förde honom vidare till annan administrativ indelning. Förutsättningarna för både det ena och det andra är en analytisk förmåga långt utöver det vanliga, en förmåga som urskiljer mönster, upptäcker ledtrådar och ser samband där de flesta skulle dra förhastade slutsatser eller helt enkelt bara bli förvirrade och ge tappt.

Har Kraft nu nått fram till vägens slut? Nej, det finns många ämnen kvar och det finns många möjligheter till fördjupning. Dessutom kommer andra forskare i framtiden att med större säkerhet kunna rita upp de gränser som Kraft bara skissat. Kanske har han ännu inte behandlat alla ortnamn som minner om hednisk gudsdyrkan. Runt om i landet finns nämligen ortnamn med Brud- som förled: Brudberget, Brudkällan, Brudbäcken och så vidare. Ute i bygderna berättas sägner om bergtagna brudpar och förolyckade brudar, men dessa berättelser är endast förklarings sägner utan historiskt värde. Ortnamnsforskarna anser att bruden i fråga är en gudinna, men det enda utförliga inlägget är T E Karstens korta uppsats ”Brud-namnen i Finland” (*Danske Studier* 1936). John Kraft är rätt man att skriva ett grundläggande arbete om dessa namn. Han har redan utarbetat det jämförelsematerial som kan göra ett sådant arbete extra intressant och ge underlag för mer långtgående slutsatser än enbart ortnamnen skulle tillhandahålla.

Lars Gahrn

Peter Carelli, *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, Diss, Lund Studies in Medieval Archaeology 26, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2001. 464 s.

En kapitalistisk anda griper omkring sig. Det sker en individualisering, privatisering och kommersialisering. Överskott, vinster och investeringsmöjligheter blir accepterade vardagsfenomen. Borta är kollektivets anonymitet, fram träder individer med identitet och personligt ansvar, individer som ifrågasätter traditioner och auktoriteter. Var är vi i historien? Renässansens Italien? 1700-talets England? Nej, i Danmark på 1100-talet! I varje fall om vi ska tro den lundsiska medeltidsarkeologen Peter Carelli.

Carelli går mot strömmen i sin avhandling. I en tid som gör narr av dem som trodde på stora berättelser och en strukturinriktad historia letar han tvärtom efter just de stora strukturella samhällsförändringarna. Han är inspirerad av Annales-skolan – d v s Annales innan Le Roy Ladurie hittade Montaignou – och vill göra en total kartläggning av det mentala landskapet i 1100-talets Danmark, med allt tillgängligt källmaterial. Allt fler historiker tycks vilja lägga de avgörande mentalitetsförändringarna i samhällets omvandling eller ”modernisering” allt senare; även 1800-talets kapitalister levde inbäddade i sociala nätverk snarare än i en rå vinstmaximering. Men i stället menar Carelli att de gamla aristokratiska och kristna idealen blev omoderna redan på 1100-talet, att Valdemar I:s privilegiebrev till Knudsgillet 1177 var ”ett officiellt bekräftande av kapitalismen” och att kyrkan med skärseldsläran skapade en väg för den nya urbana eliten till himlen.

Ambitionen att göra en total kartläggning måste givetvis ändå begränsas. Han koncentrerar sig på fyra aspekter i fyra undersökningskapitel. I det första gäller det agrarsamhällets utveckling. Slutet för ”de vandrande byarna”, de klarare gränsmarkeringarna och den protoindustriella (sic) järnframställningen tolkas som tecken på att *homo oeconomicus* har gjort entré på den danska landsbygden. Nästa delundersökning handlar om städernas utveckling. Det skulle ha skett en våldsam urbanisering under 1100-talet, hantverket kommersialiserades och en ny urban identitet manifesterade sig bakom vallar och staket. Den tredje undersökningen rör statsmaktens och kyrkans organisering, som genomfördes under 1100-talet med borgbyggande, ämbetsmän och sockenorganisation. Den fjärde och nog originellaste gäller skriftspråkets utveckling och användning, där många olika textbärande artefakter studeras, som runstenar, inskriptioner i kyrkorna, lärd litteratur och diplom. Carelli hävdar att skriften, detta artificiella minne, på allvar slog igenom som administrativt redskap på 1100-talet, och därmed sköt den gamla muntliga kulturen åt sidan. På alla fält menar han sig se stora förändringar, parallella med dem i Västeuropa vid samma tid, som kan sammanfattas som den kapitalistiska andans framträngande.

Det är svårt att bedöma alla de empiriska belägg Carelli menar stödjer hans tes. På punkt efter punkt måste han ta ställning till andras forskning, sammanställa resultat och tolkningar, göra egna punktstudier och dra slutsatser. Utan att vara kompetent i arkeologi är det t ex vanskligt att avgöra om han har rätt när han jämfört med tidigare forskning senarelägger tidpunkten för de vandrande byarnas slut med tvåhundra år. Visar verkligen hans kvantifiering av diplomaterialet entydigt hur brevskicket utvecklades – bortfallet måste ju vara enormt? Övervikten för ekonomiska handlingar förklaras säkert delvis av eftervärldens stora intresse av att bevara just åtkomsthändingar. Måste många diken tyda på mer individuellt ägande av mark – tyder de inte på dränering?

Även om man kan tvivla på många delresultat, är dock den stora empiriska genomgången en tankeväckande rundvandring i 1100-talets danska samhälle (en rundvandring som påfallande ofta för till Lund). Framtida forskning kommer att ha stor nytta av boken som ingång till många frågor och källor. Sättet att behandla historiskt, konsthistoriskt och arkeologiskt material samlat är inspirerande. Diskussionen om skrift och "literacy" innehåller många tänkvärda synpunkter; t ex pekar Carelli på hur runorna faktiskt fick sitt breda genomslag samtidigt med den latinska skriften och blomstrade parallellt med den något hundratal år. Runorna trängdes tillbaka och blev en folklig skrift, menar Carelli, eftersom det inte fanns runsiffror, däremot romerska siffror. Elitens behov av artificiellt minne för skatter och avgifter avgjorde. Det låter plausibelt. Men är det en kapitalistisk anda? Kom några svärdsviftande kungar och några små städer verkligen att djupgående individualisera och kommersialisera vanliga bondfamiljers vardagsliv?

Carelli har använt sin bild av den kapitalistiska andan (eller snarare Sombarts och Webers), och den implicita motbilden av den förkapitalistiska, som ett slags idealtyper. Med deras hjälp har han kunnat skilja på får och getter i ett väldigt material. Idealtyperna kan användas för att hitta drag som pekar i en viss riktning. Jämfört med sen vikingatid torde 1100-talets Norden utan tvekan framvisa fler drag i riktning av privatisering och kommersialisering. Jämfört med Birkas och Hedebyns tid kryllade det av städer i Norden år 1200. Men Carelli glömmar ofta det relativa i kronologin. Tillämpade på 1800-talet skulle idealtyperna också visa fram viktiga steg från ett "traditionellt" till ett kapitalistiskt tänkande. Tillämpade på vår tid skulle de hjälpa oss att hitta icke-kapitalistiska drag i vårt högkommersialiserade samhälle. Det slutliga genombrottet för kapitalismen i Norden skedde nog inte år 1177. Den slutliga sanningen om danskt 1100-tal är inte sagt med Carellis bok. Men han har givit ett nyttigt debattinlägg som kombinerar handfast artefaktdiskussion med kulturhistoriska tolkningsförsök och ger anledning till begrundan av många frågor.

Harald Gustafsson

Elisabeth Wåghäll Nivre & Olle Larsson, *Reformationstiden. Kultur och samhällsliv i Luthers Europa*, Studentlitteratur, Lund 2001. 264 s.

Att Martin Luther inte var den ende reformatorn och inte heller först med att reformera kyrkan är inte någon nyhet. Inte heller är det någon egentlig nyhet att reformationen måste ses som en lång, utdragen process; vissa menar att reformationen inte ändade förrän långt in på 1600-talet. Det nya med Elisabeth Wåghäll Nivres och Olle Larssons bok *Reformationstiden. Kultur och samhällsliv i Luthers Europa* ligger inte i en presentation av nya fakta eller i ett visst urval av fakta utan i greppet de tar på ämnet. Perspektivet är tvärvetenskapligt och fokus läggs på den verkan reformationen hade på människornas liv. Istället för att skriva doktrin- och idéhistoria lyfter författarna fram folket och mottagandet av reformationen. Dessutom presenteras texter från denna tid som på olika sätt har anknytning till Luthers teologi och reformationens spridning.

Boken består av orienterande översiktskapitel med utförliga lästips och en textdel. När det avser textdelen finns där många texter som för första gången finns översatta till svenska. Jag tänker då på Georg Wickrams mustiga berättelser om präster och munkar och om goda och dåliga grannar. Läsningen är både rolig och intressant. När det istället gäller de orienterande översiktskapitlen varierar framställningarnas kvalitet beroende på period, ämne och infallsvinkel. Framställningen över Sveriges väg till en reformerad kyrka är traditionell. Jämförelsen däremot mellan Sverige och Danmark är ett mer spännande och nytt grepp som leder framställningen bort från ett traditionellt aktörs- och individperspektiv (Olaus Petri och Laurentius Andrae). Att författarna sedan ägnar ett stort utrymme åt uppkomsten av nya kommunikationsformer och deras betydelse för skapandet av ett nytt samhälle är bara att gratulera. Det ger det hela en fräschör som vanligtvis saknas i sådana här allmänna framställningar över reformationens förlopp. Överlag är boken väl disponerad och pedagogiskt upplagd med en översiktsdel med lästips och en textdel med instuderingsfrågor.

Bokens styrka är dock också dess största svaghet. Den blir helt enkelt för pedagogisk. Att använda den på något annat sätt än inom undervisningen eller som ett sätt att skaka fram intressanta uppsatsämnen blir svårt. För det ändamålet krävs en djupare analys av reformationen och ett tydligare isärhållande av drivkrafterna från konsekvenserna. Men för historielärare på landets universitet och högskolor kommer boken som en skänk från ovan.

Några skönhetsfläckar finns dock som stör läsningen. Det mesta är säkert korrekturfel som kan rättas till vid en eventuell nytryckning. Gustav I:s födelseår var inte 1446 utan troligen 1496, för att nämna ett exempel. Mer störande är dock upprepningarna. Att Sverige fick sin första kyrkoordning år 1571 och att dess konfessionella ställning inte fastställdes förrän vid Uppsala möte 1593 blir inte mer sant eller för den delen, mer intressant, bara för att det upprepas gång på

gång i framställningarna. För övrigt saknar jag Quentin Skinners böcker i den annars så matnyttiga litteraturlistan. Men – och detta tål att upprepas – boken är något av en skänk från ovan när det gäller uppslag till nya tematiska kurser på landets alla högre läroanstalter.

Bo Eriksson Janbrink

Giles Milton, *Muskotkriget. Striden om de ostindiska kryddöarna*, Historiska Media, Lund 2001. 302 s.

I början av 1600-talet utkämpades en kamp mellan portugiser, holländare och engelsmän om kontrollen av den lukrativa handeln med kryddor i Sydostasien. Speciellt kryddorna från de skryddöarna (Moluckerna i dagens Indonesien) ansågs värdefulla. Kryddorna producerades på ett fåtal öar och de som lyckades kontrollera dessa kunde begära nästan vilka priser som helt. Detta var grunden för det holländska ostindiska kompaniets monopolstrategi i Ostindien.

Även engelsmännen försökte ta del av den asiatiska kryddhandeln, men deras ostindiska kompani var svagare och trängdes så småningom undan av holländarna. I Giles Miltons nyligen utkomna bok skildras det engelska engagemanget i kryddhandeln och deras utdragna kamp mot holländarna. Miltons bok kretsar i stort kring kampen om en enda dock mycket viktig ö, Run i Moluckerna, som kring 1616 kom under engelsk kontroll. Run var ingen stor ö och inte heller en storproducent av kryddor (muskotnöt), men utan dess kontroll skulle monopolstrategin inte fungera. Därför gjorde holländarna allt för att ta över ön och engelsmännen försökte hålla den in i det sista. Enligt den slutgiltiga uppgörelsen byttes Run mot den då holländska ön Manhattan i Nordamerika. Milton lyfter flera gånger fram den enorma skillnaden mellan dagens Manhattan och den helt betydelselösa Run i Indonesien. Kontrastens syfte är naturligtvis att visa Runs viktiga roll i världshistorien, men det är också ett klassiskt exempel på den omvända historieskrivningen där man tolkar en viss historisk händelse utifrån modernt perspektiv.

Miltons bok är en spännande och välskriven historia. Författaren lyfter fram små oansenliga händelser för att visa deras egentliga innebörd och mer långsiktiga betydelse. Men här finner vi också bokens uppenbara svagheter. Genom att överdriva vissa händelser och vissa personers betydelse, blir helhetsbilden ganska skev. Det visas tydligast i Miltons fokusering på de engelska insatserna. Läsaren får intryck att det egentligen var engelsmännen som upptäckte Ostindien och öppnade handelsvägen till Europa. Den portugisiska perioden i Asien ägnas väldigt lite utrymme. Genom den ständiga fokuseringen på engelsmännen får också holländarna spela mindre roll än de egentligen hade. Förklaringen till holländarnas framfart i Ostindien var inte kryddhandeln i sig, som Milton tycks tro, utan holländarnas kamp mot det habsburgska väldet i Europa. Därför att Spanien och

Portugal efter 1580 var ett enat rike förlorade de nederländska köpmännen tillgång till de ostindiska kryddorna i Portugal. Utan kännedom om den europeiska utvecklingen blir holländarnas ansträngningar i Ostindien mindre begripliga.

Författarens anglocentriska perspektiv ställer till stora bekymmer när han beskriver de asiatiska samhällena. Araber, indier och moluckabor uppfattas ofta som primitiva och svekfulla. Mogulrikets kejsare, Jahangir, skildras som en nyckfull alkoholist som roar sig genom att titta på gladiatorstrider mellan djur och människor. En förklaring till Miltons minst sagt snäva och förenklade syn på Asien är de källor och den litteratur han använt. Han tycks ha utgått främst från äldre engelska reseskildringar och återgett deras innehåll utan någon större kritisk granskning. Han har helt undvikit att använda den nya vetenskapliga litteraturen om det holländska ostindiska kompaniet och om Sydostasien före europeernas ankomst. Han har inte tagit del av den stora diskussionen om orientalismen.

Miltons bok lyfter fram ett viktigt kapitel i den västeuropeiska kolonialismens historia. Kryddhandeln var det första exemplet på hur rent kapitalistiska intressen djupt påverkade ett visst områdes utveckling. Det holländska styret av Moluckerna har i liten skala visat kolonialismens mekanismer: kampen om marknader mellan olika stater, kolonialmaktens brutalitet mot befolkningen, den totala kontrollen av produktionen och även inriktningen på monokulturer. Med viss överdrift kan man påstå att vi på Moluckerna kan se de första negativa konsekvenserna av kapitalismens globalisering. Miltons syfte är dock inte att visa de stora sammanhangen. Han fokuserar på det spännande och spektakulära. Han vill helt enkelt behålla läsarens intresse till varje pris, och det lyckas han med. Men frågan är om priset i hans fall inte är för högt.

Leos Müller

Kjell Lekeby, *Kung Kristina – drottningen som ville byta kön*, Vertigo, Stockholm 2000. 120 s.

I en ny bok om drottning Kristina vill Kjell Lekeby göra upp med den i hans tycke alltför heroiserande bilden av Kristina. Med hjälp av pamfletter och källor som avvisats av andra forskare vill han anlägga ett "snedperspektiv" på drottningen och nå en sannare bild än den "storsvenska historieskrivningen". Lekeby har också använt sig av Kristinas efterlämnade handlingar om alkemi och astronomi. Han framför tre hypoteser: 1) Kristina betraktade sig som övermänsklig och utan like i världshistorien 2) Kristina var lesbisk 3) Kristina trodde att hon kunde förvandlas till man.

I boken behandlas också en rad andra saker. Den innehåller dessutom ett antal texter av och om Kristina, som nu för första gången publiceras på svenska. Lekeby hänger sig gärna åt psykoanalys. Boken är försedd med talrika citat och

anekdoter vars enda syfte tycks vara den föregivna "avheroiseringen". Ett exempel är ett avsnitt som kallas "Ryktesfloran" där Lekeby återger en mängd rykten om drottningen, bl a att Kristina och den spanske ambassadören Pimentel hade åtta samlag på 24 timmar, att Kristina bestigit Ebba Sparre på samma sätt som Pimentel besteg henne, att Kristina födde två barn o s v. En ganska blandad kom-pott således. Lekeby hävdar inte att ryktena är sanna – han nöjer sig med att på-visa deras existens och därmed blir avsnittet tämligen ointressant.

Lekebys bristande källdiskussion är ett generellt problem. Om man, som han, väljer att använda sig av nidskrifter och källor som tidigare avisats på grund av att de sannolikt är förfalskade bör man motivera varför. Som Lekeby själv påpekar skrevs "Copie d'une lettre écrite de Bruxelles à la Haye" med stor sannolikhet av Jacques Carpentier de Marigny som var en av Frondens flitigaste pamflettskrivare och arbetade för Condé. Hans elaka penna ledde honom både till Bastiljen och till spöstraff. Varken hans pamflett om Kristina eller de han skrev mot Mazarin kan betraktas som särskilt trovärdiga. Lekeby gör ingen värdering av de enskilda uppgifterna utan plockar det som passar hans syften ur libellerna. Han tar pamfletterna till intäkt för Kristinas homosexualitet men bortser helt från alla heterosexuella sexualskildringar som ingår i dem – han anser att "man måste väl tro henne när hon inför Gud och världen bedyrar att hon inte någonsin haft någon hetero(sexuella) förbindelse". Lekeby citerar också pamfletten "Le Génie de la Reine Christine" utan att ens antyda att det är en pamflett.

Lekeby gör en bra redogörelse för synen på kvinnan under tidigmodern tid, men i övrigt saknas komparationer och kontextualisering. I avsnittet "Högmodet" behandlar Lekeby, återigen genom psykologisering, det han kallar Kristinas "grandiosa självbild". Han skriver om hur hon identifierar sig med Apollon och Alexander den store. "Bevis" på hennes storhetsvansinne finns också i hennes egenhändig skrivna utkast till medaljtexter som Lekeby har översatt och publicerar som bilaga. Frågan är om det var Kristinas egna tankar hon gav uttryck för när hon framställde sig som grandios; var det inte ett led i hennes egen PR-kampanj? Vilken 1600-talsmonark skulle låta prägla halvheroiska medaljer? Ansåg Ludvig XIV att han var solkungen eller tyckte han att det var en bra retorisk bild? Lät Maria av Medici Rubens måla henne som hon tyckte att hon såg ut eller som hon ville att omvärlden skulle se henne? För den som sett Rubens gigantiska målningar som fyller ett helt galleri i Louvren är det propagandistiska uppsåtet ganska klart. Kristina var i gott sällskap.

Hypotesen om Kristinas bi- eller homosexualitet är den som tycks ha mest fog för sig, även om källorna är ganska svaga. Visserligen hänvisas till andra källor än nidskrifterna, bland annat ett brev från Magnus Gabriel de la Gardie och brev från Elisabeth Charlotta av Bayern, men det bästa belägget i mitt tycke är att just dessa rykten uppstod i en tid som enligt flera forskare var föga medveten om

kvinnlig homosexualitet. Det vore intressant att undersöka om någon annan kvinna i maktställning utpekades som homosexuell under 1600-talet.

Bokens paradnummer handlar om Kristinas önskan och tro på att hon kunde byta kön. Lekeby hänvisar till att Kristina var intresserad av alkemi och sökte de vises sten. Stenen skulle hon kanske ha för att uppnå könslig fulländning, menar Lekeby, trots att Kristina själv aldrig verkar ha uttalat sig i den riktningen. Som stöd för sin teori anför Lekeby enkönsmodellen – 1600-talsmänniskan ansåg att alla var av samma kön, bara mer eller mindre fullbordade – och citat från Kristina om kvinnan som naturens misstag. Med hänvisning till en diplomatrapport som skrevs flera år efter den påstådda händelsen (och som enligt Sven Stolpe är pornografisk) hävdar han att Kristina på 1670-talet hade livmoderframfall och trodde att hon höll på att förvandlas till man.

Ytterligare bevis finner han i ett sannolikt förfalskat brev som Kristina ska ha skrivit till markisinnan de Ganges och vars innehåll snarare tyder på ett romaneskt uttryckssätt än en verklig vilja att byta kön. Lekebys trumfkort är en profetia som utlovar att Kristina 1682 ska förvandlas till en vacker yngling kallad Alexander. Enligt en påskrift på horoskopet fick Kristina det 1642 och utifrån detta argumenterar Lekeby för att hon hade ett könsbyte i tankarna från den tidiga ungdomen. Dateringen är emellertid helt orimlig; vilken siare skulle våga (och kunna!) förutspå att den då 16-åriga blivande drottningen skulle abdikera 1654 och resa till Rom och förvandlas till man? Jag har svårt att se att denna anonyma och sent tillkomna skrift har något större bevisvärde.

Att Kristina på många sätt såg sig som manlig är välkänt. Men att hon trodde att hon fysiskt skulle förvandlas till man går knappast att belägga. Kjell Lekebys bok är en fortsättning på århundraden av spekulationer om Kristinas sexualitet, utseende och vanor. Den politiska aspekten av drottningens liv lyser som vanligt med sin frånvaro. Tyvärr.

Anna Maria Forsberg

Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare". Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Rättshistoriskt bibliotek I:59, Institutet för rättshistorisk forskning, Lund 2001. 460 s.

Det är väl få perioder i den svenska historien som, namnet till trots, varit så präglade av politisk protektionism som frihetstiden. Erfarenheterna från enväldet orsakade en kraftig reaktion och de nya fundamentallagarnas påstådda fullkomlighet gav dem en oberörbarhet som kan jämföras med det kungliga majestätets okränkbarhet under föregående epok. Samtidigt var 1700-talet en tid av dynamiska samhällsförändringar som förenades med såväl politisk konservatism som

radikalism. Detta öppnade för diskussion om de intrikata konstitutionella dokumenten och under dessa betingelser var det viktigt för de styrande att kontrollera ortodoxin i de statsrättsliga uttolkningarna.

Hur undervisningen i svensk statsrätt organiserades och utvecklades under frihetstiden har undersökts av rätthistorikern Per Nilsén, vars doktorsavhandling, som efter lätt omarbetning nu utkommit i bokform. Nilsén vill beskriva statsrättsämnets utveckling ur tre perspektiv: en besluts- och kontrollaspekt, en funktionsaspekt samt en inomdisciplinär aspekt. Intressantast är väl funktionsaspekten, som delvis överlappar de båda andra. I denna kategori placerar författaren nämligen tre potentiella funktioner: en legitimerande, en disciplinerande och en informerande funktion. Härunder finns alltså både indoktrinerande och undervisande drag. De styrande ville för all del konservera en samhällsordning, men utöver kontrollen fanns också en reell föreställning om att statens funktion var beroende av skolade medborgare som kände sina konstitutionella förpliktelser och rättigheter. Den moraliserande och negativa människosynen parades med en uppfattning om att upplysta medborgare var det främsta värdet mot despoti.

Det saknas inte studier inom detta fält, men det nyskapande med Nilséns undersökning är att han tydligt kopplar de politiska idéernas förändring till de politiska konjunkturen. Han beskriver en rad av frihetstidens stora politiska stridsfrågor och visar övertygande hur de segrande tolkningarna vid flera tillfällen direkt kom att påverka undervisningen vid rikets akademier. Genom kopplingen till den politiska historien framstår frihetstidens statsrätt tydligare än i tidigare forskning som ett sannskyldigt maktinstrument.

Diskussionerna om att införa svensk statsrätt som ett särskilt undervisningsämne inleddes redan vid enväldets avskaffande. De första instruktionerna för ämnet är från 1723 och under intryck av politiska strider kom de att revideras flera gånger. Bland det som präglar förändringarna är att allt större vikt kom att läggas vid den praktiska nyttan. Undervisningen i romersk rätt fick vika undan för mer instrumentella ämnen som ekonomi och nationell och komparativ rätt. Från 1740-talet började man införa ämbetsexamina där inhemsk statsrätt var ett av inslagen och 1745 års uppfostringskommission hade rentav föreslagit att den borde ingå som obligatorisk förberedelse till alla akademiska utbildningar.

Något som skilde 1700-talet från tidigare århundraden var en allt mer påtaglig utvecklingsoptimism. Benägenheten att basera allt värdefullt vetande på antika principer avlöstes slutligen av en mer experimentell vetenskapssyn. I denna allmänna trend är det följdriktigt att, som Nilsén påvisar, många inhemska lärda ansåg de utländska statsrättsliga termerna eller de vedertagna statsrättsliga huvudprinciperna otillräckliga för att täcka de svenska tillämpningarna. Ett utrymme för tolkningar erkändes därmed indirekt, men det var ändå viktigt att tyglarna inte släpptes helt.

Avhandlingen slutar med Gustav III:s statskupp, men motivet är inte någon

traditionell epokindelning utan ett konkret slut för studieobjektet: Inom någon månad efter statskuppen hade statsrättsämnet avskaffats vid alla svenska universitet. I Uppsala skedde det efter opportunistisk hänvändelse till högsta ort och även vid övriga akademier verkar man ha känt av tidens stämningar och krav. "På samma vis som ämnet initierats av politiska skäl, upphörde det av politiska skäl", konstaterar Nilsén (s 376). Han bidrar här med ännu ett exempel på Gustav III:s politiska manövreringsförmåga. Trots att den frihetstida konstitutionen hade uppnått betydande legitimitet lyckades kungen skickligt utnyttja det manöverutrymme som fanns mellan parti- och ståndsmotsättningar för att genomdriva en lösning som egentligen ingen annan än han själv tycks ha önskat.

En av bokens stora förtjänster är fullständighetsambitionen. Dispositionen är huvudsakligen kronologisk och Nilsén fördelar utrymme ganska jämnt över undersökningsperioden. Utöver den centrala beslutshandlingen undersöker han också implementeringen vid samtliga svenska universitet – Uppsala, Lund, Åbo och därtill det något speciella Greifswald. Det är inte bara konsistorieprotokollens och kanslerskrivelsernas principbeslut som studeras; genom föreläsninganteckningar försöker han även så långt möjligt rekonstruera den undervisning som faktiskt bedrevs. Nivå för nivå kan han därmed visa att fastän centrala direktiv ofta omsattes i lokal praktik fanns också stort utrymme för tolkningar.

Det är en intressant och betydelsefull undersökning Nilsén har genomfört. Genom att kombinera ett politiskt-historiskt och ett idéhistoriskt synsätt lyckas han visa vilken mognad som faktiskt präglade frihetstidens statsrättsliga föreställningar. Mycket av diskussionerna ingick i ett internationellt samtal men det fanns likaså en växande medvetenhet om att det svenska statsskicket var särpräglat och krävde sina egna bedömningar. Här lyckas Nilsén både fördjupa vår förståelse och utvinna helt ny kunskap.

Tyvärr lider framställningen också av ganska betydande brister som drar ner helhetsintrycket. Materialgenomgången är imponerande och grundlig. I många fall är det helt nya fynd som dragits fram, i andra har det gjorts en kontroll och nyläsning av underlaget för äldre forskning. Dessvärre motsvaras inte de gedigna källstudierna av en lika lödlig analys.

Undersökningens många vägande resultat hade framstått tydligare med en bättre systematik och en mer genomgripande redigering. Särskilt som arbetet redan föreligger i en duplicerad disputationssupplaga borde referaten ha kunnat kortas väsentligt. Författarens höga ambitionsnivå går inte att ta miste på, men skildringen tenderar att bli något katalogartad och själva sakfrågan försvinner ofta bakom mängden av detaljer. Exempelvis de avsnitt som utreder tillsättningsärenden och personliga nätverk brister i pedagogisk tydlighet och försöken till internationell komparation är valhant utförda.

Det väsentligaste tillägget till disputationssupplagan är en handfull sidor i sammanfattningen som granskar förhållandena i Danmark vid samma tid. Den

komparativa diskussionen är emellertid helt frånvarande, om man bortser från ett obelagt antagande att det karolinska enväldet kan ha inspirerats av det danska (s 394). Hela tillägget känns överflödigt och författaren borde ha sparat krafterna till en mer utvecklad jämförelse i annat sammanhang.

Ovanpå detta är boken slarvigt korrekturläst och ett tämligen omständligt språk gör den trögläst. Det är synd på ett angeläget arbete.

Jonas Nordin

Jay Losey & William D Brewer (eds), *Mapping Male Sexuality: Nineteenth-Century England*, Associated University Press, London 2000. 376 s.

Mapping Male Sexuality: Nineteenth-Century England är en titel som förpliktigar, men antologin i fråga lever inte upp till den. En rad närläsningar av romaner och dikter passerar revy. Dock saknas en analys av hur den manliga sexualiteten i vidare mening såg ut eller ansågs se ut under artonhundratalet. Istället har man valt att lägga nästan all energi på att utläsa uttalade eller (mer sällan) explicita gränsdragningar mellan det homosexuella och det heterosexuella i olika texter.

Ibland tycks också författarna läsa in meningar i texterna som inte ens med den bästa av vilja finns där. André De Cuir närläser Joseph Sheridan Le Fanus skräcknovell "Green Tea" och är tvärsäker över den impotens, kastrationsskräck och mer eller mindre uttalade homosexualitet männen känner. Dock kan jag inte se detta i de citat som skall belägga hans tes: en mans "ännu mera smärtsamma förlust av [...] hälsa" och "I Doktor Martin Hesselius fann jag min *Herre*." När en Mr Jennings sägs ha en liten svart apa blir detta till ett uttryck för en undertryckt homosexuell åtrå, då apan sägs vara en symbol för libido. Lika säker är Donald E Hall på att huvudpersonen Silas Marner i George Eliots roman med samma titel väljer sin ensamhet som en vinkning till onanins fröjder, liksom William D Brewer vet att den manliga rivaliteten och vänskapen i William Godwins romaner bygger på en aldrig explicit uttalad homosexualitet eller homosocial åtrå. Men beläggen är få och svävande. Detsamma gäller Frederick Greenes läsning av Shelley och Christopher Lanes betoning av det implicit homosexuella i två av Henry James romaner.

Mer övertygande är då Jonathan Gross' läsning av berättaren i Byrons *Don Juan*. Här finns både belegg från Byrons egna homosexuella upplevelser och en noggrann närläsning av flera passager ur det långa poemet, som övertygande visar att berättaren är snarare homo- än heterosexuell – "gay", som Gross skriver. Läst på detta sätt blir poemet en attack på den heterosexuella Don Juan-traditionen. De många halvt dolda homoerotiska metaforerna och referenserna till Grekland är vinkar till samtidens homosexuella. Gross identifierar också den lite pryda

litteraturvetenskapliga tradition som dolt Byrons homosexuella upplevelser och/eller gjort de upplevelserna irrelevanta för en förståelse av hans verk.

Antologins verkliga pärla är dock Laura Fasicks analys av George Kingsleys många rabiata attacker på det katolska upphöjandet av celibatet. Kingsley (och 1800-talet, skulle man kunna hävda) omskrev enligt Fasick ett tidigare misogynt krigarideal, byggt på helt manligt umgänge och kyskhets, till en mer heterosocialt definierad manlighet, byggd på könskomplementaritet. Här blev hustrun en viktig del av den manliga identiteten. Heterosexuell, gift, upphöjd manlighet ställdes här inte mot homosexualitet utan mot det omanliga celibatet. I en annan uppslagsrik essä gör Kathleen McDougall en nyläsning av G B Shaws verk utifrån ett sexualiserat manlighetsperspektiv. För Shaw var bevarandet och sublimerandet av de sexuella energierna ett centralt tema. Att undvika sexuella excesser var att använda kroppens sexuella energier till ett högre mål: att skapa litteratur.

Det finns dock alldeles för många aspekter av 1800-talets manliga sexualitet som inte alls berörs i antologin. Prostitutionens reglementering kartlades från den manliga sexualitetens perspektiv redan 1978 av Alain Corbin, en bok som ingen av de medverkande tycks ha läst, trots att den finns översatt till engelska. Man finner ingenting alls om vare sig den illegala eller den offentligt tolererade prostitutionen i Loseys och Brewers antologi. Det var också under 1800-talet som kriget mot onanisten tog sig närmast industriella proportioner. Onanisten var nästan uteslutande tänkt som en man. Om denna figur säger antologin nästan inget alls. Den stora mängd pornografi som trycktes i England under 1800-talet förblir också outredd, liksom den ännu större mängden detaljerade rådgivningsböcker kring det heterosexuella samlaget som seklet producerade. En ny blick på George Drysdale, vars *The Elements of Social Science* var enormt inflytelserik i sin betoning av att mannen måste få utlopp för sin sexualitet, hade också behövts.

Inom queerforskningen påpekas ofta att man gör heterosexualiteten till undersökningsområde, men här blir sexualitet nästan liktydig med homosexualitet. Analysen är bitvis ahistorisk, en brist som blir synlig i den ständiga betoningen av homo-/heterobinärens vikt för 1800-talets manliga sexualitet. Eftersom vår egen tid är besatt av denna distinktion, gör man 1800-talet till minst lika besatt av den. Men om nu Foucault hade rätt i att den homosexuella typen uppfanns kring 1870, verkar det då inte rimligt att tänka sig att själva den binären var mindre viktig innan man på allvar började diskutera homosexualiteten och homosexuella som helt skilda från heterosexuella? I rådgivningsböcker kring sexualitet förblir den manliga sexualiteten under hela 1800-talet främst konstruerad mot andra än de homosexuella: förförare, onanister, ungarlar som vägrar gifta sig, gifta män som ger efter för sin sexualdrift alltför ofta. Om dessa får vi dock nästan inte veta någonting eftersom forskarna har bestämt sig, a priori, för att den viktigaste distinktionen 1800-talet igenom var den mellan homosexualitet och heterosexualitet.

Ytterligare en allvarlig brist i antologin är hur den bitvis ganska obehagliga

misogyni som ofta legat till grund för olika försvar för den kärlek som inte vågar tala sitt namn förtigs eller förpassas till fotnoter. Om denna misogyni får vi i en fotnot veta att den behandlats av tre andra forskare – inget mer. Om nu syftet varit att kartlägga delar av den manliga sexualiteten under 1800-talet och man valt att nästan utslutande ägna sig åt homosexualiteten, torde väl även denna misogyni hos homosexuella män ha varit högintressant att bena upp och diskutera.

David Tjeder

Tore Pryser, *Hitlers hemmelige agenter. Tysk etterretning i Norge 1939–1945*, Universitetsforlaget, Oslo 2001. 542 s.

Lillehammerprofessorn Tore Prysers mastiga verk om den tyska underrättelse- och säkerhetstjänstens förehavanden i Norge under andra världskriget utgör utan tvekan ett viktigt bidrag till forskningen. Trots att oerhört mycket är utforskat om Norge under det andra världskriget finns fortfarande områden som är sparsamt undersökta och detta är ett av dem. Prysers studie är uppdelad i fyra delar där den första delen fokuserar på den tyska militära underrättelseorganisationen *Abwehr* som sorterade under överkommandot i Berlin. Den andra delen handlar om säkerhetstjänstens båda komponenter *Sicherheitspolizei* (Sipo) och *Sicherheitsdienst* (SD) som organisatoriskt låg under Himmlers SS. Den tredje delen fokuserar på de människor, både tyskar och normän, som arbetade inom underrättelse- och säkerhetstjänsten, deras sociala bakgrund, vilka motiv de hade osv. Den sista delen handlar om hur de människor som deltagit verksamheten behandlades efter kriget.

För att kort rekapitulera innehållet i Prysers studie kan sägas att *Abwehrs* verksamhet hade sin tidsmässiga tyngdpunkt i samband med det tyska anfallet på Norge och Danmark. Under bl a fiskuppköparens täckmantel kartlades den norska kusten och dess lokalsamhällen i detalj, vilket anses ha varit en viktig orsak till den tyska framgången den 9 april. Under ockupationen verkar *Abwehrs* verksamhet till stor del ha inriktat sig på att överföra agenter till Storbritannien – något som tycks ha misslyckats helt – och på att bedöma det allierade invasionshotet.

Säkerhetstjänsternas verksamhet, som startade på allvar först efter det att Norge kapitulerat i juni 1940, gick framför allt ut på att övervaka och hålla reda på de ur ockupationsmaktens synvinkel potentiella säkerhetshot som existerade inom det norska samhällets olika delar. Detta ledde till ett ganska stort antal ”upprullningar” av motståndsgupper, vilkas medlemmar som regel fängslades, torterades eller i värsta fall också avrättades. Den tyska säkerhetstjänsten sysslade under krigets avslutningsfas också med att bygga upp s k Stay Behind-grupper, mindre grupper som efter en allierad ockupation kunde fortsätta bjuda motstånd.

Som så ofta stördes förhållandet mellan underrättelse- och säkerhetstjänsten av såväl personliga som organisatoriska konflikter och ibland av dålig kommunikation. Det hände att Sipo arresterade norska motståndsgupper som *Abwehr* höll på att infiltrera. Till detta kom även ideologiska konflikter som bottnade i de båda tjänsternas respektive rekryteringsbaser. *Abwehr* bestod till stor del av reservofficerare, fack- och tjänstemän. Säkerhetstjänstens folk var oftare övertygade nazister med politisk bakgrund.

I den tredje delen av studien söker Pryser identifiera möjliga samband mellan bakgrund, ideologisk övertygelse m m och benägenhet att söka sig till denna typ av verksamhet. Även om det inom respektive organisation fanns stora skillnader, menar Pryser att de tyskar som tjänstgjorde för *Abwehr* respektive Sipo och SD uppvisar olikartade drag. De senare hade vanligen sämre utbildning, var yngre, mer ideologiskt övertygade och hade mindre praktisk erfarenhet än sina motsvarigheter i *Abwehr*. De norska agenterna verkar vara en mer heterogen grupp, även om *abwehragenterna* oftare kom från sjöfarts- och fiskarmiljöer och Sipo- och SD-agenterna oftare kom från polisbakgrund. Många norska agenter lät sig lockas av pengar eller lät sig enrolleras av ideologisk övertygelse. Säkerhetstjänsten hade dessutom en fördel jämfört med *Abwehr* i kraft av sin exekutivmakt, som gav större möjligheter att tvångsrekrytera agenter. Människor som arresterats kunde slippa straff om de samarbetade.

I den sista delen av studien undersöker Pryser hur de människor som arbetat inom den tyska underrättelse- och säkerhetstjänsten hanterades efter kriget. Där konstateras att ingen tysk som arbetat inom *Abwehr* straffades för krigsförbrytelser i Norge. Detta hängde delvis samman med att det inte var hos *Abwehr* som exekutivmakten låg att arresteras och hantera de normän som spårades upp. Annorlunda var det för säkerhetstjänstens folk. Flera ledare blev dömda till döden som krigsförbrytare. För de normän som samarbetat med de tyska organisationerna ledde de processer som ägde rum i Norge efter kriget, som går under samlingsbeteckningen *landssvikoppgjøret*, till hårda straff. Totalt straffades över 200 norska *Abwehragenter*. Av dem fick 6 livstids straffarbete och 44 fängelse i mellan 10 och 20 år. Sipo- och SD-agenterna fick generellt sett än hårdare straff. Av 220 dömda agenter blev straffet livstids straffarbete för 24 personer och av dessa hade 7 först tilldömts dödsstraff. Många av dem hade varit inblandade i tortyr, mord eller annan verksamhet som kostat normän livet.

Det synes klart att det är människorna snarare än strukturerna som utgör grundvalen för Prysers fascination över ämnet, vilket också framhålls i inledningen: ”Bevisst er valgt et *nedenfra-perspektiv* med utgangspunkt i *de enkelte aktører*”. Detta kan väl också sammanhånga med att det källmaterial som används i studien till stor del utgörs av kvarlevor från *landssvikoppgjøret*. Prysers intresse för de människor som samarbetade med tyskarna, deras motiv osv, är dock både påtagligt och högst naturligt. Det går knappast att tänka sig något mer stigmati-

serande för en medborgare i det norska efterkrigssamhället än att ha detta i bagaget. Också de som inte dömdes var välkända i de lokala miljöerna och för alltid andra klassens medborgare. I Prysers studie döls inga namn. Det är tvärtom många av de norska män och kvinnor som arbetade i den tyska underrättelse- och säkerhetstjänsten som ges en kortare biografi insprängd i huvudtexten, vilket visar på hur väl författaren behärskar sitt ämne och på den beundransvärda empiriska insats som presterats. Det omfattande persongalleriet gör männe att övergripande linjer och viktiga strukturella förhållanden inte får den plats de kunde haft i framställningen. Det hade varit önskvärt med ett tydligare ramverk. Det blir nämligen ofta svårt att se skogen bland Prysers många träd.

Magnus Petersson

Yehuda Bauer, *Förintelsen i perspektiv*, Natur & Kultur, Stockholm 2001. 345 s.

Yehuda Bauer är en av de absolut ledande förintelseforskarna. Han har ägnat en lång forskarkarriär åt Förintelsen och det märks; *Förintelsen i perspektiv* är skriven på det självklara, avklarade sätt som utmärker arbeten författade av personer som fullständigt behärskar sina ämnen.

Bauers bok täcker de flesta aspekterna av Förintelsen. Han diskuterar vad Förintelsen var, pläderar kraftfullt mot alla försök att "mystifiera" händelsen, avfärdar de teologiska tolkningarna av densamma och framhåller med emfas att den går att förklara eftersom den var resultatet av mänskliga tankar och handlingar. Enligt Bauer är Förintelsen inte unik. Däremot saknar den förelöpare; något liknande hade inte inträffat tidigare. Detta innebär inte att en förintelse inte skulle kunna genomföras i framtiden. Bauer framhåller tvärtom att något liknande skulle kunna ske just eftersom Förintelsen – som var otänkbar innan den inträffade – ägt rum. Det som skiljer Förintelsen från andra folkord är inte det lidande den åsamkade; Bauer understryker med kraft att lidande inte kan graderas. Istället är det Förintelsens totalitet, globalitet och fundamentala irrationalitet som gör den annorlunda än andra folkord. Totaliteten innebär att alla individer nazisterna betraktade som judar skulle mördas. Globaliteten avser det faktum att mördandet inte kände några geografiska gränser. Med den fundamentala irrationaliteten åsyftar Bauer att den nazistiska antisemitismen var grundad i hjärnspöken och en utopisk världsåskådning. Den hade till skillnad från andra folkord inte något "pragmatiskt" inslag, saknade grund i någon materiell, territoriell eller ideologisk konflikt med världens judar.

Bauer diskuterar sex övergripande tolkningar av Förintelsen. Mest kritisk är han mot Zygmunt Bauman och dennes försök att förklara Förintelsen som en logisk följd av moderniteten. Saul Friedländers arbete framhålls däremot som före-

bildligt, inte minst i metodologiskt hänseende. Daniel Jonah Goldhagen behandlas förvånansvärt mildt åtminstone i jämförelse med vad han fått utstå av andra förintelseforskare. Bauer slår visserligen fast att Goldhagens tes – att det fanns en särskilt elakartad tysk antisemitism som omfattades av i stort sett alla tyskar och att förekomsten av denna förklarar Förintelsen – är förfelad och närmast att betrakta som rasistisk. Han framhåller vidare att *Hitler's Willing Executioners* i metodologiskt hänseende lämnar mycket övrigt att önska. Samtidigt betonar han emellertid att Goldhagen gör rätt som understryker den antisemitiska ideologins betydelse.

Bauers egen tolkning går ut på att en liten politisk elit av vad han kallar Lumpenintellektuella (Det borde rimligen heta trasintellektuella i svensk översättning.) kommit till makten av skäl som hade föga med deras rasism att göra. De var besatta av kvasimessianska föreställningar om att rädda mänskligheten från judarna och utnyttjade ett brett skikt av intelligentian – människor som fullt ut stödde de nazistiska utopierna – för att genomföra ett folkmordsprogram. Programmet mötte ingen direkt opposition till följd av de antijudiska strömningarna inom befolkningen vilka sträckte sig från ett mildt obehag inför judarna, till en öppen men icke mordisk antisemitism.

Bauer tar sig också an frågan om det judiska motståndet. Han konstaterar att det i motsats till vad som ibland hävdats förekom såväl obehäpnat motstånd och helgelse av livet som väpnat motstånd i en utsträckning som vederlägger bilden av judarna som passiva inför sitt öde, men understryker att detta motstånd endast förekom vid de fåtaliga tillfällen det förelåg minsta möjlighet. Det judiska motståndet var alltså en realitet. Samtidigt höjer Bauer ett varnande finger mot tendenser till nostalgisk heroisering av detsamma.

Bauer konstaterar att kvinnornas öde under Förintelsen i stor utsträckning försumrats av forskningen och genomför en fallstudie för att utröna vad "genusforskningen" (egentligen den kvinnohistoriska dito) kan bidra med vid studiet av händelsen. Fallstudien behandlar Gisi Fleischmann. Hon var en slovakisk judinna som avancerade från traditionell kvinnlig medverkan inom judisk social verksamhet och utvandringsfrågor till politisk ledare för den enda underjordiska judiska rörelsen i Europa som förenade alla de politiska grupperna i ett land (med undantag för kommunisterna) och som försökte rädda inte bara det egna landets judar, utan också judarna i andra europeiska länder. Fallet Gisi Fleischmann är, konstaterar Bauer, så enastående att det tycks bevisa att kvinnor knappast hade några möjligheter att visa sina ledaregenskaper under Förintelsen; det var endast män som enligt dåtida uppfattning förväntades leda judar. Samtidigt visar hennes fall att genusstrukturen i den judiska gemenskapen förändrades till följd av nazisternas terror. Det var det judiska patriarkala samhällets sammanbrott under nazisternas övergrepp som gjorde att kvinnor tvingades och kunde framträda som ledare. De agerade då inte i första hand som kvinnor utan som företrädare för sitt folk.

Bauer behandlar även försöken att rädda judarna. Han gör en poäng av skillnaden mellan information och kunskap och framhåller att även om informationen om nazisternas illgärningar fanns så hade den inte blivit till kunskap. Inte ens välinformerade människor trodde på de upplysningar de fick och så länge de inte fann informationen trovärdig agerade de inte.

Frågan huruvida fler judar kunde ha räddats undan Förintelsen är kontrafaktisk. Bauer konstaterar att historiker inte förväntas ställa sådana frågor men påpekar samtidigt att de flesta i själva verket gör det. Självt har han inte några betänkligheter i detta avseende. Tvärtom hävdar han att historiker är skyldiga att ställa frågor om vad som kunde ha hänt. Hans plädering för kontrafaktiska frågeställningar är en följd av hans starka motvilja mot en deterministisk historiesyn. Han skriver: "Determinismen, marxistisk eller annan, är ett gissel, som förekommer rikligt i diskussionerna om Förintelsen och jag måste klart säga ut att förintelsen visserligen inträffade men att den inte hade behövt ske".

Bauer är den bästa ciceron man kan ha om man vill orientera sig om Förintelsen och förintelseforskningen. Allra bäst är han när han skärskådar olika tolkningar av händelsen och med hjälp av väl valda exempel ur Förintelsens vardag demonstrerar varför somliga förklaringar är bättre än andra. Minst övertygande är han som genusforskare. Det finns vidare en del oklarheter i begreppsanvändningen vilka inte är Baumans utan översättarens fel. Värst är att Förintelsen konsekvent skrivs med gemen. Med tanke på att det efter publiceringen av Norman G Finkelsteins usla pamflett *The Holocaust Industry* har blivit på modet att skriva förintelsen när man avser nazisternas mord på romer, judar och utvecklingsstörda, är det illa att samma skrivsätt används i översättningen av Bauers arbete; han hävdar ju att man inte kan klumpa ihop dessa tre offerkategorier och gör en tydlig distinktion mellan Förintelsen och övriga folkmord. Det finns också direkta felöversättningar. Vidare blir "perpetrators" i den svenska översättningen "ogärningsmän" vilket är olyckligt eftersom det begrepp som vunnit burskap på svenska är "förövare".

Dessa och andra skönhetsfläckar skall inte skymma det faktum att *Förintelsen i perspektiv* är synnerligen läsvärd och tankeväckande.

Lars M Andersson

Tommy Book, *Symbolskiften i det politiska landskapet. Namn – heraldik – monument*, Växjö University Press, Växjö 2000. 210 s.

Hur kan den miljö vi rör oss i varje dag fungera som politisk propaganda? Växjögeografen Tommy Book har undersökt frågan på öst- och centraleuropeiskt underlag i en studie vars resultat också är intressanta för historiker. *Symbolskiften i*

det politiska landskapet handlar om vad de politiska omvälvningarna i regionen har betytt för utformningen av det offentliga rummet. Book studerar tre företeelser: gatunamn/ortnamn, monument och heraldik – där det sistnämnda ämnet behandlas mycket kortfattat – utifrån frågan hur de har förändrats under 1900-talet. Alla tre företeelserna kan, utan att vara uttalat propagandistiska, användas för att framhäva vissa värderingar eller utgöra underlag för identitetsskapande. Särskilt intressant blir det att studera dessa i områden där de politiska skiftena varit stora och plötsliga samtidigt som makthavarna har haft höga anspråk på ideologisk hegemoni, något som verkligen inte saknats i de undersökta ländernas 1900-talshistoria.

Förutom den övergripande indelningen mellan de olika undersökningsobjekten är boken disponerad efter kronologiska gränser och geografiskt urval. De kronologiska gränserna, som varierar beroende på vilket geografiskt område som undersöks, går vid de dramatiska åren 1917, 1933, 1945 och 1989, det vill säga de år då de stora politiska systemskiftena ägt rum i dessa delar av Europa. Geografiskt görs dels kortare mer översiktliga svep över de öst- och centraleuropeiska länderna, dels mer djupgående fallstudier av olika mindre områden framför allt i Tyskland. Just här kan vissa invändningar göras. Urvalet är inte klart definierat och framställningen blir därmed ibland lite svåröverskådlig. Särskilt allvarligt är detta dock inte, eftersom den helhetsbild som framträder ändå är övertygande. Olika regimer har uppenbarligen använt det offentliga rummet som propaganda-instrument, oavsett om det gäller namn eller offentlig konst. Förändringarna har varit snabba och målmedvetna i synnerhet i samband med införande av totalitarism. Slående är också hur stark personkulten varit, inte bara från nazistiskt håll, utan även från kommunistiskt.

De grundläggande resultaten av Books undersökning är alltså knappast förvånande. De stämmer väl överens med den bild jag föreställer mig att de flesta människor har av hur platsnamn och monument används i totalitära stater. I sina detaljer redovisar Book dock en hel del kanske mindre självklara iakttagelser. En är att de tyska nazisterna inte genomförde lika genomgripande namnändringar som olika kommunistregimer när de kom till makten. Book drar inga djupare slutsatser av detta, men en som omedelbart kommer för mig är att det antagligen beror på att nazisterna på ett helt annat sätt ansåg sig förvalta ett tyskt eller germanskt kulturarv. Kommunismen ska ju bilda ett nytt samhälle oberoende av det gamlas värderingar, medan det inte gäller nazismen.

Antagandet stärks av en jämförelse mellan namnskiften i Sovjetunionen efter 1917 och i Tyskland efter 1933. Vissa likheter finns. I båda fallen var det vanligt med platsnamn efter ledare inom den egna organisationen och termer på något sätt förknippade med den egna ideologin. Men medan nazisterna också hämtade namn från tysk historia och mytologi var de sovjetiska ledarna inte lika generösa mot samma företeelser i Rysslands förflutna.

Kanske ännu mer intressanta är de förändringar som skett i Östeuropa efter omvälvningarna 1989. Trots att många statyer tagits ned och många gator och städer fått nya eller nygamla namn, har förändringarna inte varit totalt radikala och dessutom ofta omdiskuterade. En intressant iakttagelse är att minnesmärken över sovjetiska kommunistledare har haft lättare att överleva i Ryssland än i andra före detta sovjetstater och i Warszawapaktsländer. I Tyskland har däremot en del tyska kommunister fått leva kvar i det offentliga rummet. Traditionell politisk ideologi är uppenbarligen inte allt utan känslan för nationalarv tycks också spela en viss roll – åtminstone i det postkommunistiska samhället. Även denna slutsats hade Book gärna fått markera lite tydligare.

Jag tror också att Books studie skulle ha kunnat bli ännu mer intressant om en jämförelse gjorts med Västeuropa, där icke-totalitära statsskick har dominerat 1900-talet i högre grad och de politiska omvälvningarna varit mindre dramatiska. Detta ligger förvisso inte inom arbetets ram, men som det nu är blir de slutsatser som kan dras om totalitära regimers användande av det politiska landskapet svåra att vikta mot något annat. I hur hög grad skiljer sig dessa maktthavares användning av namn och monument från användandet i till exempel Sverige? En lika grundligt genomförd undersökning som den Book gjort skulle säkert inte leda fram till slutsatsen att den ideologiska propagandan i utformningen av det offentliga rummet är lika tydlig eller medveten som i gamla Sovjetunionen. Däremot är varken val av statyer eller av gatunamn i Västeuropa helt opolitiska och värderingar kan finnas även i oskyldiga sammanhang.

Book avslöjar en viss naivitet när han skriver att gatunamn i Sverige hämtas från "relativt neutrala företeelser, som veckodagar, träd m m, eller till området knutna lokala personer (t ex doktorsnamn på gatorna i Göteborgsstadens Gullheden)" (s 75). När en stad vill skylta med att den har anknytning till personer med höga examina, är det knappast neutralt utan i högsta grad uttryck för en värdering. Varför är det just doktorer och inte sömmerskor, parkeringsvakter eller sopåkare som fått utgöra grunden för temat? Inte heller träd är egentligen en särskilt neutral företeelse. De pekar på ett intresse för natur och omgivning och också på ett visst mått av nationalism. De visserligen begränsade undersökningar jag själv utfört rörande gatunamn pekar mot att växter och djur som gatunamn snart sagt alltid är hämtade ur den inhemska faunan. Naturligtvis vore det överdrivet att jämföra denna, förmodligen oreflekterade, naturnationalism med de så tydliga medvetna ideologiska val som låg bakom präglandet av det offentliga rummet i 1900-talets Östeuropa. Fast helt och hållet kan man inte utesluta att sådana namn också fyller syftet att skapa en gemensam identitet gentemot omvärlden.

Henrik Ågren

Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Tiden, Stockholm, 1996. 526 s.

Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*, SNS förlag, Stockholm 2000. 560 s.

Som vetenskap har ämnet ekonomisk historia haft en stark ställning i Sverige. Utomlands finns ämnet sällan självständigt utan som en del av just historia eller ekonomi. Den viktigaste orsaken till detta heter troligen Eli Heckscher. Denne man, en stark individualist och en självständig tänkare, stakade på ett kraftfullt sätt ut vägen för hur Sveriges ekonomiska historia skulle skrivas under sina verk samma år under 1900-talets första hälft. Under de senaste åren har ett flertal försök gjorts att hitta nya synteser i svensk ekonomisk historia. Nya periodindelningar har utmejslats och gamla skeenden har omtolkats. Allt i sin ordning då Heckschers synteser ligger några decennier tillbaka. Bidragen från de två professorerna Lars Magnusson i Uppsala, *Sveriges Ekonomiska Historia*, och Lennart Schön i Lund, *En modern svensk ekonomisk historia*, är de hittills två viktigaste synteserna. Självfallet är det av stort intresse att jämföra deras tolkningar och angreppssätt.

Som liberalt sinnad ekonom ville Heckscher helst dela in vår ekonomiska historia i två perioder med orden *ancien régime* och *nouveau régime*. Brytpunkten var tiden mellan 1815 och 1870 då den gamla periodens huvudsakligen nationella hushållning internationaliserades. Med hjälp av utbyggda kommunikationer, rivna tullmurar och avveckling av de planlösa regleringarna började marknaderna växa samman och Sveriges välstånd grundlades.

Ny forskning vill ge en något annan bild av förloppet. Lars Magnusson menar att perioden från medeltiden och fram till 1700-talet inte var så statisk som bl a Heckscher gjort gällande. Tvärtom började kapitalismen göra insteg i bruksbygder och städer medan däremot den hushållsbaserade och självförsörjningsinriktade marknadsekonomin dominerade bland bönderna. Jordbrukets omvandling från 1720-talet och framåt blev inledningen till, och samtidigt en nödvändig förutsättning för, en kapitalistisk utveckling i bredare bemärkelse. Med den växande produktionen på fälten skapades förutsättningar för en utvidgad arbetsdelning och en social differentiering på landsbygden. Sakta men säkert drogs alltfler män och kvinnor från allmogen in i den kapitalistiska ekonomin och marknadstänkandet.

Magnussons syn på regleringar är intressant. Den skiljer sig nämligen på ett avgörande sätt från Heckscher och andra neo-klassiskt inriktade ekonomer. Hans tolkning, som ligger i linje med delar av den institutionella skolbildningen, är att kapitalismens framväxt förutsatte regleringar, vilka inskränkte den hushållsbaserade ekonomins sätt att fungera. Kapitalismen växte inte fram spontant och naturligt utan tvingades fram av statsmakten och andra maktgrupper i samhället.

Regleringar och tvång för att styra marknader och tämja konkurrensen blev inte mindre vanliga under "avregleringarna" i mitten av 1800-talet, bara annorlunda utformade. Med 1700-talets och det tidiga 1800-talets ekonomiska expansion inom jordbruket behövdes fungerande marknader och kreditväsende, valuta-stabilitet och utbyggda kommunikationer. Allt detta krävde och resulterade i en aktiv statmakt.

Lennart Schön, som i sin bok främst behandlar 1800- och 1900-talen, pekar också på betydelsen av att jordbruket omvandlades, men han menar att de mer genomgripande förändringarna ägde rum efter sekelskiftet 1800. Därefter tog tillväxten fart och blev mer stabil än under tidigare perioder. Då inleddes Sveriges moderna ekonomiska historia.

Schöns modell för ekonomisk omvandling bygger i tydligare grad än Magnussons på regelbundenheter i förloppen. I samhällets långsiktiga ekonomiska omvandling kan återkommande faser särskiljas. Perioder av förnyelse följs av perioder med effektivitetsökning. Grunden bakom dessa faser är spridningen av innovationer, framför allt inom områden som kraftförsörjning och kommunikationer. Innovationerna resulterar emellertid också i spänningar och flaskhalsar i skarven mellan de nya delarna i ekonomin och de gamla. Detta ger i sin tur upphov till nya investeringar. Obalanserna är kreativitetens moder – inte den statistiska jämviktsekonomin.

Kronologin i Schöns bok struktureras mycket tydligt av dessa vågor av innovationer med åtföljande spridning. I regel har dessa förlopp tagit 40–50 år, indelade i en förnyelsefas med kraftiga investeringsökningar och en rationaliseringsfas med mer stabila förhållanden. Rationaliseringsfaserna har kulminerat i en större kris som har försvagat gamla strukturer och lämnat plats åt nya omvandlingskrafter. Strukturkriser av detta slag har för såväl Sveriges som övriga västvärldens del skett i slutet av 1840-talet, i början av 1890-talet, i början av 1930-talet och i mitten av 1970-talet.

Magnusson betonar också krisernas roll som vattendelare i den ekonomiska utvecklingen men låter inte periodindelningen styras härav utan följer en mer traditionell modell. Här markerar det industriella genombrottet kring 1870 en gräns och andra världskrigets utbrott 1939 utgör inledningen på ännu en ny epok – välfärdskapitalismen. Just uppbyggnaden av välfärdskapitalismen, eller den svenska modellens formering, under 1930- och 1940-talen är något som fångat Magnussons intresse. Det internationellt unika med den begynnande samarbetspolitiken mellan främst LO och SAF var att den byggde på fria avtal, lagstiftning undanbad man sig. De intresseorganisationer som på detta sätt drogs in i statsförvaltningen, och detta skedde redan från sekelskiftet och framåt, lärde sig snart att ta hänsyn till allmänintresset och formade den samarbetskultur som ofta sägs präglade vårt land. Samverkan på arbetsmarknaden hjälptes självfallet på traven av välståndsökningen. Det fanns något att fördela för den svenska modellen parter,

men tillväxten var åtminstone delvis också ett resultat av den svenska modellen.

Magnussons bild av mirakelperioden 1950–1970, är en mycket positiv skildring av den svenska modellen och hur den fungerade. Alla guldåldrar tycks dock komma till en ände, så ock den svenska. Samarbetsklimatet blev frostigare under 1970-talet och decenniet kom att präglas av kriser och konvulsioner. Arbetsmarknadens parter som tidigare slutit frivilliga överenskommelser i centrala tvistefrågor började nu vända sig mot statsmakten för att få igenom sina krav, snarare än att förhandla med motparten. Först var det LO som drev igenom löntagarfonder och arbetsrättslagstiftning mot arbetsgivarnas vilja. Sedan följde, under främst 1980-talet, en mobilisering av SAF. Organisationen började med större kraft agitera för en marknadsanpassning av lönerna och avskaffande av regleringar på olika områden.

Om Magnusson tenderar att fokusera på politikens roll för ekonomin och samhällsutvecklingen har Schön snarare de långsiktigt verkande marknadskrafterna i centrum. Schön vänder sig på flera ställen mot tidigare tolkningar av svensk ekonomisk historia. Att Sverige tog sig ur den djupa 1930-talskrisen så snabbt brukar ibland förklaras med att statsmakten initierade stora satsningar på bl a infrastruktur. På så sätt återfördes människor i arbete och krisen hävdades enligt klassiskt keynesianskt mönster. En annan tolkning har istället pekat på den skickliga penningpolitiken i samband med och efter krisen. Schön menar istället att regeringens krisbekämpning spelade en marginell roll och penningpolitiken var heller inte den avgörande faktorn. Avgörande var istället att nya utvecklingsblock formades, främst kring bilismen och landsbygdens elektrifiering. På så sätt förbättrades infrastrukturen ifråga om både kraftförsörjning och transporter. Nya företag kunde se dagens ljus och gamla företag fick ny växtkraft kort efter depressionen.

Än mer remarkabel är Schöns omtolkning av 1970-talets industrikrise. Vi vet alla hur den traditionella förklaringen bakom 1970-talskrisen sett ut: Regeringar av alla kulörer hjälptes åt att föra ekonomin på fel väg. Ständigt stigande skatter, utbyggd offentlig välfärd och en sammanpressad lönestruktur försvagade incitamenten till arbete, sparande och företagande. Marknadsekonomin ströps i ett nät av regleringar och det lades ett lock på alla försök till förnyelse i näringslivet. Subventionspolitiken under 1970-talet till varvsindustrin och andra krisbranscher konserverade företag som borde ha slagits ut. De många devalveringarna gav bara en tillfällig lindring och dolde problemen snarare än löste dem.

Schön tar ånyo sats från sitt strukturanalytiska perspektiv. Först konstateras att svensk ekonomi befann sig i ett mycket svårt läge i början av 1970-talet, till skillnad från andra krisperioder. Förklaringen till detta låg inte så mycket i politiska felgrepp utan framför allt i den svenska industristrukturen. Åtskilliga branscher låg på omvandlingens negativa sida, i motsats till hur läget hade sett ut på 1930-talet. Tvärtemot de allra flesta ekonomiska bedömare menar Schön att Sverige klarade av omvandlingen under 1970- och 1980-talen på ett bra sätt – sett

till förutsättningarna. Gamla krisbranscher som stål- och varvsindustrin bantades och omstöptes förbluffande snabbt jämfört med situationen internationellt. Nya tillväxtbranscher som läkemedel, elektronik och musikindustri var exempel på områden där Sverige inte bara hävdade sig utan också tog täten. Den svaga produktiviteten som omtalats så flitigt i svensk debatt under 1970- och 1980-talen var heller ingen katastrof. Tvärtom visar historiska studier att produktiviteten alltid försvagas under strukturkriser och ca 15 år framåt. Grunden till den nya tillväxtperioden läggs dock under dessa år, något som traditionella ekonomer ofta missar.

Såväl Magnussons som Schöns bok vittnar om behovet av att se den ekonomiska utvecklingen i ett längre perspektiv än en konjunkturcykel eller mandatperiod framåt. Ekonomiska förlopp upprepas ofta, som Schön framhåller, eller har djupa rötter i historien, som Magnusson betonar.

Henrik Lindberg

Svante Norrhem, *Den hotfulla kärleken. Homosexualitet och vanlighetens betydelse*, Carlssons, Stockholm 2001. 256 s

Den övervägande delen studier som rör homosexualitet har hittills inriktat sig på urbana miljöer. Manliga subkulturer och attityder i storstäderna har helt dominerat forskningen. En originell forskningsansats görs av Svante Norrhem när han undersöker betingelserna för homosexuellt liv i Västerbotten 1950–1980. Studien behandlar både förhållandena på landsbygden och i städerna och omfattar både manlig och kvinnlig homosexualitet.

Baserad på intervjuer, tidningsmaterial, riksdagstryck och brevsamlingar visar undersökningen hur homosexualiteten i Västerbotten under hela perioden varit inbäddad i en starkt normerande heterosexuell majoritetskultur. Den förutsatta heterosexualiteten analyseras lika ingående som den förtigna homosexualiteten. I Västerbotten blir dess plats trång och omgärdad av tystnad. Att döma av dagspressen var sexualiteten som sådan – och homosexualiteten i än högre grad – hotfull och knuten till föreställningar om våld och övergrepp. Homosexualitet existerade, men någon annanstans: i de större städerna i södra Sverige.

Intervjuerna med de homosexuella informanterna visar hur de alla i sin ungdom haft känslan av att vara ensam på jorden med liknande känslor. Hos männen var detta mindre framträdande än hos kvinnorna eftersom manlig homosexualitet trots allt omnämndes, om än i starkt fördömande ordalag. När informanterna blev äldre kunde de på olika sätt träffa "likasinnade", men återigen var detta lättare för männen än för kvinnorna. I de två urbana miljöerna, Umeå och Skellefteå, tycks det ha funnits mötesplatser för män åtminstone sedan 1950-talet,

framför allt på vissa hotell och i parker. Men även på landsbygden fanns möjligheter att knyta kontakter. Resande försäljare kunde ibland erbjuda tillfällen till sexuella möten. Ett homosexuellt lantbrukarpar berättar hur de brukade bjuda kringresande försäljare på kaffe och locka ur dem upplysningar om andra homosexuella. Ryktesspridning och skvaller underlättade för dem som var intresserade att söka upp platser eller personer som förknippades med homosexualitet. I denna värld gällde det att vara uppmärksam på subtila signaler. Ett tag gick t o m ryktet att ensamstående lantbrukare med en viss djurras brukade vara homosexuella.

En möjlighet som stod öppen för både kvinnor och män var sökandet efter en partner via kontaktannonser: diskret utformade annonser efter brevvänner i de större tidningarna och från 1960-talet och framåt explicita annonser i gaypressen. Så blev den danska tidskriften för homofiler "Eos" ett forum för homosexuella män och kvinnor i hela Norden, i städer och på landet. Flera informanter berättar om långa eller korta förhållanden som uppstod via kontaktannonserna.

Många flyttade söderut för att kunna leva mera öppet, men när de kom hem för att besöka familjen fick de inte antyda något om sitt homosexuella liv i staden. Andra stannade kvar och fungerade ofta som en extra, ogift resurs i släktgemenskapen. Ibland kunde man ha ett fast förhållande med en "väninna" eller "vän" som blev medbjuden på släktmiddagar och hade en plats i familjen. Priset för detta var också i detta fall tystnad om relationens egentliga karaktär.

Orsakerna till denna bedövande tystnad söker Norrhem dels i en allmän tidsanda som inte var specifik för Västerbotten. Rättsrötesandalerna och homofobin på 1950-talet präglade för lång tid framåt attityden till homosexualitet. Men det finns också orsaker att söka i det specifikt västerbottniska. I religionen, som av gammalt har haft en stark ställning i länet, och i specifika församlingar om hembygden. Det fanns en stark föreställning om renhet förknippad med Västerbotten. Luften var hög och vattnet kristallklart – smuts och synd fanns någon annanstans. Intressant nog instämmer de homosexuella informanterna i sådana omdömen och tar ofta starkt avstånd från en homosexuell subkultur i Stockholm, som de betraktar som sexfixerad, våldsam och hotfull. För att kunna stanna i hembygden krävs också av dem en lojalitet som bygger på avståndstagande från det främmande.

I och med grundandet av RFSL-Umeå 1972 och dess arbete för synliggörande av homosexualitet förändrades så småningom bilden. Det fanns nu mötesplatser dit även kvinnor kunde söka sig och en alltmer öppen attityd började göra sig gällande. Betecknande är dock att man under föreningens första år lät festerna alternera mellan Umeå, Skellefteå, Örnsköldsvik och Lycksele. När festen hölls i Umeå kom inga umebor, men de dök upp när man höll festen i Skellefteå. Där lyste i sin tur skellefteborna med sin frånvaro. Och så vidare.

Det är en dystert bild som målas upp av Svante Norrhem. Hans studie visar att

det fanns utrymme för kärlek, sex och parförhållanden, men endast till priset av tystnad och osynlighet. Som han mycket riktigt påpekar är hans informanter att betrakta som överlevare i en obönhörligt fientlig miljö och just därför är det glädjande att se spåren av motståndet. Boken avslutas med ett förslag till text om homosexualitet i Norrländsk uppslagsbok, där uppslagsordet betecknande nog saknas.

Ett pionjärbete av detta slag blir med nödvändighet vittfamnande. Ingen tidigare forskning finns att bygga på och många olika källgrupper används för att kompensera bristen på explicita upplysningar om homosexualitet. I någon mån tyngs Norrhems arbete av just ambitionen att behandla alla aspekter av det han vill undersöka. De homosexuella informanternas levnadsberättelser kunde kanske ha lyfts fram mera i stället för mera allmänna resonemang kring homosexualitetens plats i ett heteronormativt samhälle. Sin styrka har emellertid studien i att den inlemmar homosexualiteten i ett samhälleligt sammanhang. Metodiskt och omsorgsfullt gräver Norrhem fram ny kunskap där tidigare enbart tystnad rådde.

Jens Rydström

Mats Larsson, *Bonniers – en mediefamilj. Förlag, konglomerat och mediekoncern 1953–1990*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 2001. 371 s.

De företag som ingår i det medieimperium som bär namnet Bonnier har genom tiderna varit föremål för en omfattande forskning. Det är emellertid sällan familjen Bonniers agerande som ägare har hamnat i fokus. Ett exempel på detta från senare år utgör Staffans Sundins avhandling *Från bokförlag till mediekoncern*, som ingående behandlar företagets utveckling under tiden 1909–1929. Mats Larssons bok har ingen direkt koppling till Sundins avhandling men även denna undersökning har ett mer ägarinriktat perspektiv. Boken behandlar företagets utveckling från bildandet av AB Bonnierföretagen 1953 fram till idag, även om det senaste decenniets historia är mindre utförligt beskriven.

Larsson betonar att koncernen långt fram i tiden hade medieverksamheten som sin stomme. Företaget var fram till början av 1950-talet starkt koncentrerat till tre grenar som samtliga var kopplade till mediebranschen: förlagsverksamheten, främst representerad av Albert Bonniers Förlag, Åhlén & Åkerlunds utgivning av tidskrifter samt utgivningen av dagstidningarna *Dagens Nyheter* och *Expressen*. Från början av 1950-talet inleddes en gradvis diversifiering vilket bland annat innebar ett större industriengagemang. Denna utveckling accentuerades från år 1957 då Albert Bonnier Jr lämnade chefsposten på Åhlen & Åkerlund för att helt ägna sig åt uppgiften som VD för Bonnierföretagen. Den breda industrisatsningen visade sig emellertid med tiden inte vara möjlig att upprätt-

hålla. Under 1990-talet kom industrisatsningen successivt att avvecklas och koncentrationen på medieverksamheten blev än starkare. Den industriinriktade sidan av företagets historia har i tidigare forskning inte ägnats samma intresse som medieverksamheten. Mats Larsson ger dock genom sin bok inblickar även i dessa sidor av rörelsen, som i ett särskilt avsnitt exemplifieras genom en granskning av två företag: Sangtec Medical och Duni AB.

Något som i synnerhet väckte mitt intresse var den uttalade ambitionen att särskilt skärskåda familjeföretagandets speciella förusättningar. I detta avseende blev dock boken, åtminstone för mitt vidkommande, en viss bevikelse. Att de problem och möjligheter som är förknippade med familjeäggande över huvud taget förs upp till diskussion är naturligtvis i sig föredömligt. Som positivt ser jag också att Larsson inte på något sätt söker dölja de interna motsättningarna inom familjen utan tvärtom lyfter fram dem i ljuset. Framställningen är emellertid till sin karaktär så inriktad på de rent företagsekonomiska aspekterna att många intressanta frågor kommer bort i hanteringen. Personteckningarna är dessutom i allmänhet ytterst fragmentariska och i stor utsträckning förpassade till bildtexterna. I boken passerar en mängd individer revy, men de framstår mindre som personligheter och mer som brickor i ett ekonomiskt spel.

Betoningen av de ekonomiska aspekterna har också en annan konsekvens. Trots att Larsson på ett föredömligt sätt försöker förklara de ofta förekommande speciella ekonomiska facktermerna blir framställningen stundtals något svårforcerad för en icke-ekonom. Det är nog fler än jag som har svårt att hålla reda på alla turerna kring "trancher" och "limpor" etc. I detta sammanhang bör naturligtvis betonas att det ju faktiskt rör sig om en *företagshistorisk* beskrivning, och som sådan betraktad finns knappast några allvarigare invändningar att göra mot Larssons bok.

Kanske borde frågorna kring familjeägandet ha behandlats separat för att inte drunkna i de ekonomiska beskrivningarna. Det hade också varit intressant om denna problematik mer påtagligt hade behandlats i en mer övergripande kulturell, politisk och ideologisk kontext. Som ett föredöme i detta avseende vill jag gärna framhålla Josef Rydéns bok *När bio var synd i Jönköping*. Här får man en fascinerande skildring av de inre spänningarna i ett familjeägt företag. Kampen mellan bröderna Hamrin om bioannonsernas vara eller icke vara i *Jönköpings-Posten* ger samtidigt en god illustration av den mer övergripande kampen mellan idealism och ekonomi i ett allt mer sekulariserat samhälle. Det borde inte vara omöjligt att genomföra en undersökning av Bonnierföretagen med en likartad infallsvinkel. En sådan borde ha förutsättningar att tillföra flera dimensioner till företagandets historia i allmänhet och familjeföretagandets i synnerhet.

Per-Olof Andersson

Lars Hallberg, *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 17, Stockholm 2001. 264 s.

”Invandring är knuten till begrepp som nation och stat, men innebörden i dessa har ständigt växlat”, skriver riksarkivarie Erik Norberg i sitt förord till boken *Källor till invandringens historia*, samtidigt som han förlägger Sveriges utveckling mot en enhetligt statsbildning till tiden för 1800-talets liberala nationalism. Därmed inte sagt att migration och främlingar inte förekommit i Sverige före 1800-talet, precis som tankar om nationsbildning och nationalism. Invandring är inte heller något nytt fenomen i den svenska historien även om den oftast har behandlats ur ett nationalistiskt perspektiv i historieskrivningen. Under 1800-talet utgjorde dock utvandringen ett större problem för svenska myndigheter än invandringen. Det var vid denna tid som myndigheterna började registrera såväl emigranter som immigranter för att få ordning i befolkningsstatistiken.

Arkivarien vid Riksarkivet, Lars Hallberg, har gjort en utomordentligt grundlig genomgång av arkiven till de myndigheter som innehåller uppgifter om utlänningar och om invandring till Sverige. Dessa arkiv presenteras i arkivvägledningen *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990*. Arkivguiden har en mycket bred uppläggning och behandlar främst centrala statliga myndigheters arkiv som innehåller arkivmaterial ”från en rad olika samhällsområden där invandrare på olika sätt särbehandlats”, enligt bokens inledning. Varje enskilt kapitel behandlas tematiskt utifrån regelverken, och vilka spår som dessa avgett i arkiven. Eftersom de flesta regelverk rörande utlänningar handlar om tillståndsgivning och kontroll av deras vistelse i landet, består spåren i arkiven oftast av registerkort, personuppgifter och frågeformulär av skilda slag, men med relativt ensartat innehåll. Jag har därför svårt att avgöra om det är bokens breda uppläggning eller arkivmaterialets enahanda innehåll som gör att arkivguiden känns aningens tjugig med många upprepningar, och – trots kapitlens tematik – blir helhetsintrycket något ostrukturerat. Så kan man till exempel hitta uppgifter om medborgarskap både i kapitel 2 och 5 som rör ”Personforskning om invandrare” respektive ”Förvärv av svenskt medborgarskap”. Uppgifter om exempelvis arbete och anställningar återfinns i kapitel 4, ”Arkivmaterial från verksamheten för övervakning och kontroll” samt i kapitel 6. ”Närings- och arbetslivet”. Jag skulle kunna ge fler exempel, men bortsett från dessa invändningar är förtjänsterna desto fler.

Denna vägledning till invandrarnas historia i de centrala ämbetsverken ger genom den detaljerade arkivpresentationen en fullständigt paranoid bild av hur de svenska myndigheterna både har misstrött främlingar och sorterat och kategoriserat dem efter skilda kriterier av önskade och oönskade, främmande trosuppfattning, ras och yrkesutövning m m. Registreringen och kontrollen av utlänningar talar sitt tydliga språk genom arkivmaterialet. Hela det tidiga 1900-talets kontrollsystem av främlingar och utländska undersåtar ger också intryck av hur viktigt det var för den svenska staten att skydda nationen och svenskheten mot

främmande inslag. Detta arkivmaterial har en enorm potential för historieforskning om bl a relationen mellan den svenska staten och främmande kulturer, men just genom handlingarnas ensartade innehåll av personuppgifter, tillståndsansökningar och övriga kontrolluppgifter, krävs en tydlig teoretisk problemorientering för forskningsuppgiften. Risken är annars stor att man hamnar i enskilda personberättelser och människoöden, utan generell räckvidd i historien. Därmed inte sagt att detta skulle vara av mindre intresse för forskare och inte minst släktforskare.

Källor till invandringens historia ger naturligtvis även en utomordentligt god vägledning för den forskare som söker enskilda släktingar som invandrat till Sverige eller andra utländska och intressanta personer som besökt eller vistats i landet. Bokens rika illustrationer ger exempel på sådana personer, t ex Herman Göring, Nelly Sachs och John Lennon. Däremot blir jag konfunderad över att en och annan bild ibland visar dokument med stämpeln ”Utgallrad” utan att bildtexten anger om vad som har gallrats eller om något i aktmaterialet överhuvudtaget har gallrats (se t ex s 73, John Lennons arbetstillstånd). Men sammanfattningsvis, för den som letar enstaka uppgifter om utlänningar i Sverige är alltså denna vägledning ett absolut måste. Här finns helt enkelt allt om invandrare som finns bevarat i de centrala myndigheternas arkiv redovisat.

Utöver den utförliga presentationen av arkiven finns även en utomordentligt noggrann genomgång av lagstiftning och regelverk som gäller invandrarområdet från 1800-talet till 1990-talet. Därigenom får arkivpresentationen en tydlig förankring i den svenska invandringspolitikens och det svenska samhällets i stort: från utländska näringsidkare på 1800-talet, över krigsflyktingarna under 1900-talets första hälft, till arbetskraftsinvandringen på 1950-talet och de utomeuropeiska invandrarna från 1970-talet och framåt. Det svenska mottagandet av invandrare har varierat över tid och med konjunktursvängningarna, och allt detta går att fördjupa sig i med gott stöd av Hallbergs sakliga och neutrala redovisning av myndigheternas handläggning i dessa ärenden. Den schablonbild av det homogena och neutrala Sverige som äldre historieskrivning velat förmedla, krackelerar helt genom Hallbergs vägledning.

Det är först under senare år som främlingsfientlighet och rädsla för främmande kulturer har lyfts fram som ett centralt problem i samhället. Detta i sin tur har lett till att samhället engagerats. Med invandringen efter andra världskriget och det svenska EU-medlemskapets nedbrytande av de nationella gränserna, har vi kunnat se ett mångkulturellt samhälle växa fram. Men trots ett djupt samhällsengagemang är det svårt att ge en entydig och klar bild av hur vi i Sverige har behandlat främmande kulturer. Här finns mycket forskning kvar att göra och nu är möjligheterna bättre än på länge, främst genom Lars Hallbergs *Källor till invandringens historia*, men även genom att många handlingar som tidigare varit sekretessbelagda nu har blivit offentliga.

Maija Runcis, *"Sverige är inte hela världen". Folkbildning för och om invandrare i utbildningsprogrammen*, Stift, Stockholm 2001. 194 s.

Invandrarnas historia är ett ämne som fler borde ta sig an. Inte bara för att ämnet i stor utsträckning är outrett utan också för att det berättar mycket om den svenska välfärdsstaten. Genom att analysera invandringspolitik och invandrare kan även en svensk självbild undersökas. Detta är glädjande nog precis vad Maija Runcis gör i sin senaste bok, där hon diskuterar detta genom undersökningar av radios och tv:s utbildningsprogram från 1960- till 1980-talet som riktat sig till, eller handlat om invandrare. Runcis frågar sig hur invandrare och svenskar har skildrats under den tid då Sverige gick från att vara ett någorlunda nationellt homogent land till ett mångkulturellt.

Runcis har delat upp den till stor del deskriptiva undersökningen i fyra empiriska kapitel. I det första diskuteras riksdagens debatter och relationen mellan staten och programverksamheten. I de nästföljande kapitlen analyseras själva programmen. Runcis diskuterar ganska utförligt vad det är som tas upp och hur programmen kommit till, men även hur framställningarna ändrat karaktär under den undersökta perioden. Hon pekar bland annat på att de tidiga programmen försökte visa vad som var bra och därför undvek att ta upp konflikter eller förminskade dem till problem mellan enskilda individer. Programmen speglade således myndigheternas önskan om att integrera invandrare. Inte bara invandrare skulle undervisas om Sverige – svenskar skulle även få kunskaper om invandrarna. Konflikterna blev emellertid tydligare i 1970- och 1980-talens programserier. I programmet "Klyftan" från 1980 var det till och med motsättningen mellan invandrare och svenskar som stod i centrum.

Runcis visar också att invandrare själva fick komma till tals mer i de senare programmen. I en tidig programserie som "Svenskarna och deras invandrare" var det främst experter som uttalade sig. De visste bäst om såväl den svenska vardagen som hur denna uppfattades av invandrarna. Redan under 1970-talet fick dock invandrare själva berätta mer om sig och sin situation och ofta var det då deras egna rättigheter som stod i centrum. Detta var emellertid ingen garanti för att olika invandrarorganisationer eller svenskar skulle acceptera programmen. Snarare förekom fler protester och mer kritik mot de senare programmen. Det gällde inte minst "Klyftan", som såväl svenskar i allmänhet som de assyrier/syrianer som skildrades fann missvisande. Liksom tidigare var det dock bara vissa grupper av svenskar som framställdes som problematiska – det stora flertalet svenskar ansågs inte vara rasistiska.

Svenskar skildras enligt Runcis i de undersökta programmen som toleranta, fördomsfria och solidariska med svagare grupper och kulturer. Svenskarna i gemen var förnuftiga och framåtsträvande, och dessa ideal skulle bibringas invandrare. "De andra" representeras i undersökningen i lika hög grad av invandrare som

av enskilda grupper som av olika anledningar var skeptiska till invandrare. Det vi- och-dom-perspektiv som Runcis använder borde således problematiserats mer i enlighet med hennes resultat: att det inte funnits något entydigt "vi" eller "dom". Kanske är detta en följd av att Runcis utgått från etnologen Karl-Olov Arnstbergs definition av svenskhet, enligt vilken de moderna svenskarna tar avstånd från det förflutna och är historielösa. Stämmer detta verkligen? Har inte mycket ny forskning visat precis det motsatta? Och går det överhuvudtaget att tala om något essentiellt svenskt? Man kan även anföra några andra invändningar mot boken. Runcis diskuterar visserligen språkets betydelse för uppfattningen av det främmande kontra det svenska – detta är intressant, men kunde utvecklas mer. Ämnet i sig kan dock knappast vara mer intressant eller ligga mer i tiden och trots allt är *"Sverige är inte hela världen"* en läsvärd bok i ett ämne där det mesta ännu är oskrivet.

Jenny Björkman